

Το σύνδρομο της επίκτητης ανοσολογικής ανεπάρκειας (AIDS) και η Εκκλησία

Σύρμω Λάμπρου*
Ιωάννης Χλιαουτάκης**

Το Σύνδρομο Επίκτητης Ανοσολογικής Ανεπάρκειας (ΣΕΑΑ = AIDS) είναι μια ασθένεια που προξενεί θάνατο. Ξεπερνώντας τα όρια μιας απλής επιδημίας έδρασε ως «κοινωνικός αποκαλυπτής»¹, όσον αφορά στη λειτουργία της κοινωνίας. Η σύνδεσή του με έννοιες-κλειδιά των δυτικών κοινωνιών (αίμα, σπέρμα) προκάλεσε στο κοινό αντιδράσεις φόβου και πανικού², φέρνοντας στην επιφάνεια εντάσεις και συγκρούσεις που ως τη στιγμή της εμφάνισής του βρίσκονταν σε λανθάνουσα κατάσταση.

Αρχικά η καινούργια αυτή νόσος έγινε αιτία να αποκαλυφθούν ζητήματα κοινωνικού στιγματισμού για ορισμένες περιθωριακές ομάδες (ομοφυλόφιλοι, τοξικομανείς) που θεωρήθηκαν ως «ομάδες υψηλού κινδύνου». Εκδηλώθηκε έτσι μια ισχυρή τάση να ταυτισθούν οι ομάδες αυτές με τους προσβεβλημένους από τον ιό και μελέτες έδειξαν ότι αναπτύχθηκε στο κοινό μια στάση αποστασιοποίησης από αυτούς τους τελευταίους^{3, 4}. Αργότερα και χάρη στις ενημερωτικές προσπάθειες των ειδικών (ιατρών, κοινωνιολόγων κ.ά.), η θεώρηση αυτή αντικαταστάθηκε από μία νέα έννοια, τη «συμπεριφορά υψηλού κινδύνου»⁵, η

---

* Κοινωνιολόγος.

** Επίκουρος Καθηγητής στο ΤΕΙ Αθηνών.

οποία φαίνεται να ανταποκρίνεται περισσότερο στην εικόνα της πραγματικότητας.

Σ' ένα άλλο επίπεδο, το AIDS έγινε αντικείμενο πολυφωνικών αναλύσεων όπου κάθε κοινωνικός εταίρος διεκδικεί τη νόμιμη άποψη του φαινομένου. Παρουσιάζεται, έτσι, ως μια ευκαιρία για κάθε κοινωνική ομάδα που μπορεί ν' ασκήσει μια συμβολική εξουσία και να επαναπροσδιορίσει τη θέση της στον κοινωνικό χώρο⁶.

Η σύγχρονη ιατρική επιστήμη, βρίσκεται αντιμέτωπη (εκ νέου) μ' ένα μεταδοτικό νόσημα χωρίς προηγούμενο, είναι ανίκανη μέχρι σήμερα να δώσει τη λύση και έτσι είναι υποχρεωμένη ν' ανακαλύψει καινούριες πρακτικές, προσαρμοσμένες στον επείγοντα χαρακτήρα της κατάστασης. Η ιατρική πράξη διαφοροποιείται, μπαίνοντας σε μια προ-επαναστατική περίοδο⁷. Η σχέση ιατρού-ασθενή μεταβάλλεται και γίνεται πιο οικεία, αφού συζητούνται θέματα ταμπού –σεξουαλικές συνήθειες, τοξικομανία– και μαζί της αλλάζει ο ίδιος ο ρόλος του ιατρού μέσα στο κοινωνικό σύνολο. Η ιδιαιτερότητα του HIV απαιτεί από τον ιατρό καινούριες θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις και παράλληλα συνεχή εναρμομόνιση και ανανέωση των γνώσεών του, αφού ο ιός εισάγει ένα νέο κεφάλαιο στο ίδιο το αντικείμενο της ιατρικής επιστήμης. Μ' αυτό τον τρόπο προσδιορίζεται εκ νέου η επαγγελματική ικανότητα του ιατρού.

Πέρα από τις προαναφερθείσες αλλαγές που επήλθαν στον ιατρικό τομέα, το AIDS άνοιξε μια ρωγμή στο επιστημονικό οικοδόμημα, εξαιρώντας την αποτυχία της ιατρικής γνώσης να δώσει λύση σ' ένα ακόμη πρόβλημα. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο τοποθετήθηκε η Εκκλησία επεμβαίνοντας ως ηθική αρχή. Η ηθική λειτουργεί ως αντικείμενο της κοινωνικά αναγνωρισμένης αρμοδιότητάς της, που την εξουσιοδοτεί να έχει το δικό της λόγο.

Η άμεση σύνδεση του AIDS με τη σεξουαλικότητα και άρα με ζητήματα ηθικής, εμφανίζει δικαιωμένη, με μια πρώτη ματιά, την επέμβαση της Εκκλησίας. Ωστόσο, για να κατανοηθεί πλήρως η ανάμειξη της στο ζήτημα του AIDS, πρέπει να εξεταστεί η κοινωνική πραγματικότητα μέσα στην οποία παρουσιάστηκε το AIDS.

Η σύγχρονη κοινωνία, που χαρακτηρίζεται από τη γρήγορη ανάπτυξη των γνώσεων και των τεχνικών και τον «πολυθεϊσμό» των αξιών⁸, φαίνεται να βρίσκεται σε κρίση. Κρίση οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική⁹. Ο μοντερνισμός αντιμάχεται τη θρησκεία ως εννοιολογικό σύστημα και κινητήρια δύναμη των προσπαθειών του ανθρώπου. Παραδόξως, δημιουργεί συγχρόνως το περιθώριο μιας ουτοπίας που η ίδια της η δομή σχετίζεται με μια

θηρσκευτική προβληματική της σωτηρίας¹⁰.

Στην παρούσα εργασία μελετάται η τοποθέτηση της Εκκλησίας ως προς το AIDS. Αναλύεται η λογική της και επισημαίνεται το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εγγράφεται ο εκκλησιαστικός λόγος για να γίνει δυνατή η κατανόηση της σημασίας του μέσα στον ιδιαίτερο χώρο παραγωγής του.

1. Δεδομένα και μεθοδολογία

Μελετήθηκαν δέκα κείμενα-εισηγήσεις επισήμων εκπροσώπων της Καθολικής¹¹⁻²⁰ και τρεις της Ορθοδόξου Ελληνικής Εκκλησίας²¹⁻²³, που δημοσιεύτηκαν μετά το 1987 και που αναφέρονται στις κύριες πλευρές του AIDS.

Τα κείμενα αυτά επιλέγησαν και μπορούν να θεωρηθούν ως αντιπροσωπευτικά, επειδή καταγράφουν, τόσο την εξέλιξη του κυρίαρχου εκκλησιαστικού λόγου, όσο και τις διαφορετικές απόψεις που μπόρεσαν να εκφραστούν στο πλαίσιό του ή ακόμα και έξω απ' αυτό, στο διάστημα αυτών των ετών.

Η ανάλυση του λόγου τοποθετείται σήμερα μέσα σ' ένα θεωρητικό πλαίσιο που συνδυάζει στοιχεία, τόσο από την γλωσσολογία, όσο και από τις κοινωνικές επιστήμες. Έτσι, ο λόγος δεν μελετάται ως απλό σύνολο σημείων, αλλά λαμβάνονται υπόψη και οι κοινωνικο-ιστορικές συνθήκες μέσα στις οποίες παράγεται. Οι μελέτες ως προς την ανάλυση του λόγου, συναντούν ακόμα και σήμερα δυσκολίες για την απόκτηση μιας μοναδικής υπόστασης, τόσο στο εσωτερικό της γλωσσολογικής θεωρίας, όσο και στο χώρο των κοινωνικών επιστημών. Η αρχή του προβληματισμού τοποθετείται στη δεκαετία του 1950 και θεμελιώνεται στη σχέση που διέπει τις προθέσεις του ομιλούντος υποκειμένου με τον ειδικό μηχανισμό που παράγει σε μια προσδιορισμένη κατάσταση²⁴. Κατοπινές μελέτες επέτρεψαν να τεκμηριωθεί ακόμη περισσότερο αυτή η σκοπιμότητα που εγγράφεται μέσα στην εκφραστική δραστηριότητα του υποκειμένου. Ο λόγος θεωρείται τώρα δράση που στοχεύει να παράγει ένα αποτέλεσμα στον αποδέκτη του. Το ενδιαφέρον του παραπάνω προβληματισμού έγκειται στον συσχετισμό του λόγου και της δράσης –του λόγου θεωρημένου ως μακρο-πράξη– και των τροποποιήσεων που αυτός επιφέρει στη φυσική και κοινωνική κατάσταση του δρόντος υποκειμένου²⁵.

Στην παρούσα εργασία ο εκκλησιαστικός λόγος μελετάται – στα πλαίσια αυτού του συλλογισμού– ως μέσο εξάσκησης μιας

εξουσίας και κατασκευή της κοινωνικής πραγματικότητας²⁴. Η ανάλυση περιεχομένου που επιχειρείται, συνίσταται στον έλεγχο της πληροφορίας που περιέχεται στα κείμενα, με τη βοήθεια ενός αντικειμενικού σχήματος ανάγνωσης, του οποίου τα αποτελέσματα ερμηνεύονται από την οπτική του προαναφερθέντος μεθοδολογικού πλαισίου.

Αυτό το σχήμα ανάγνωσης αντανακλά το πρότυπο μέσα στο οποίο εκφράζεται σε γενικές γραμμές ο εκκλησιαστικός λόγος και μπορεί να συνοψιστεί ως εξής: α) επισημαίνεται το γεγονός, δηλαδή το αντικείμενο του λόγου (AIDS), β) παρουσιάζονται τα κριτήρια βάσει των οποίων γίνεται η εκτίμηση του γεγονότος (ηθικές αρχές), γ) εκτιμάται η υπάρχουσα κατάσταση (πλεονεκτήματα-μειονεκτήματα) και, δ) προτείνονται λύσεις στο πρόβλημα (κανόνες συμπεριφοράς).

2. Ανάλυση και συζήτηση

2.α. Η επισήμανση του γεγονότος

AIDS: Αντικείμενο του εκκλησιαστικού λόγου

Οι εκκλησιαστικοί εκπρόσωποι ομιλούν για το AIDS αντλώντας στοιχεία κύρια από τον ιατρικό λόγο, που αποτελεί την πρώτη πηγή πληροφόρησης. Τα επιστημονικά δεδομένα, όμως, επιλέγονται και διαφοροποιούνται, έτσι ώστε το AIDS να παρουσιάζεται περισσότερο ως ηθική παρά ως βιολογική ασθένεια. Έτσι, εκφράσεις όπως «σήμα συναγερμού», «απειλή», «σκληρή δοκιμασία», «κακό»^{11, 12, 13, 21, 22}, χαρακτηρίζουν ηθικά το AIDS, συσχετίζοντάς το ταυτόχρονα με την ανθρώπινη αδυναμία και τη θεϊκή παρουσία.

Θανατηφόρα επιδημία

Μπορεί να λεχθεί ότι με το AIDS εμπλέκεται κανείς σε μια καινούρια σχέση με το θάνατο, υποχρεώνεται να αποδεχτεί τη ζωή μαζί με το θάνατο – την *οροθετικότητα*, όπως επίσης το θάνατο με τη σεξουαλικότητα.

Ο τεχνικός λόγος εξυμνεί τη ζωή χωρίς το θάνατο. Η ζωή παρουσιάζεται ως η μόνη αξία, ο δε θάνατος συνοψίζεται σ' ένα πρόβλημα που οφείλει να βρει τη λύση του μέσα στην επιστημονική πρόοδο. Όμως, με το AIDS τίθεται σε αμφισβήτηση η πίστη στην παντοδυναμία της επιστήμης, που έχει γίνει, όπως ο J. Ha-

bermas έχει δείξει, ιδεολογία που προσπαθεί να επιβάλει τον δικό της ορθολογισμό²⁶. Μπροστά στο θάνατο, καταρρέει η αποτελεσματικότητα του επιστημονικού λόγου του ιατρού και της – σχεδόν – μαγικής του ικανότητας (μαγική επειδή είναι ικανή ν' ανακουφίσει τον πόνο και να δώσει μια εξήγηση, δηλαδή σημασία σε ό,τι προσβάλλει την υγεία και τη ζωή του ανθρώπου). Ο θάνατος παραμένει ένα μυστήριο στο οποίο η Εκκλησία δε δίνει λύση, μπορεί όμως να ρυθμίσει την αγωνία και το φόβο μέσα σ' ένα συμβολισμό όπου τα πάντα νοούνται ως ζωή – ο Θεός δημιουργός της ζωής. Τίθεται λοιπόν θέμα ελπίδας και πίστης στις χριστιανικές θεωρίες για την «ουσία» και το «σκοπό» του θανάτου^{11, 13}.

Το εκκλησιαστικό σώμα ανταγωνίζεται στην «αγορά» των συμβολικών αγαθών με άλλες ομάδες ειδικών που ασκούν συμβολική εξουσία, των οποίων οι επιδόσεις εμφανίζονται ανώτερες των εκκλησιαστικών. Έτσι η Εκκλησία δεν έχει πλέον την ικανότητα να κατευθύνει τις καθημερινές πρακτικές των ατόμων στο σεξουαλικό, ηθικό, πολιτικό και εκπαιδευτικό τομέα²⁷. Το AIDS και η έως τώρα έλλειψη επιστημονικής απάντησης ως προς τη θεραπεία του, φέρνει τους δύο ανταγωνιστές – κληρικούς και ιατρούς – σε μια ισότιμη σχέση, νομιμοποιώντας παράλληλα την τοποθέτηση της Εκκλησίας.

Μεταδοτική ασθένεια

Οι τρόποι μετάδοσης του ιού του AIDS, αγγίζουν το χριστιανισμό μέσα από τις έννοιες της ζωής, της αγάπης και της γονιμότητας. Στη θεολογική παράδοση το αίμα είναι πηγή ζωής, η σεξουαλική πράξη πηγή αγάπης και το σπέρμα πηγή γονιμότητας. Οι τρεις αυτές πηγές όμως, αποτελούν και οι τρεις τους κυριότερους τρόπους μετάδοσης του ιού, πράγμα που σημαίνει ότι η Εκκλησία δεν μπορούσε να μην επέμβει στο θέμα του AIDS αφού θίγονται τρία βασικά σημεία της ιδεολογίας της.

Ως προς τη μεταδοτικότητα της νόσου ο εκκλησιαστικός λόγος δίνει ιδιαίτερη σημασία στη σεξουαλική οδό έτσι ώστε ως αιτία της επιδημίας και μάλιστα της ίδιας της ασθένειας, να θεωρείται η συμπεριφορά των ατόμων και κύρια οι σεξουαλικές τους συνήθειες^{12, 22}. Ο τρόπος με τον οποίο ο εκκλησιαστικός λόγος θέτει το AIDS, η επιλογή και παρουσίαση γεγονότων αναμφίβολα πραγματικών (η σεξουαλική οδός είναι βεβαίως τρόπος μετάδοσης του ιού), στοχεύει να επηρεάσει τους αποδέκτες ως προς τον τρόπο που αυτοί κατανοούν το AIDS. Επιπλέον, νομιμοποιείται η θέση της Εκκλησίας όσον αφορά στην πρόληψή του, που

όπως θα δούμε, εξετάζεται μέσα σ' ένα πλαίσιο το οποίο χαρακτηρίζεται από την ηθική διαφθορά.

2.β. Κριτήρια εκτίμησης

Ηθικές αρχές

Η Εκκλησία, όταν παίρνει θέση σ' ένα οποιοδήποτε θέμα, οφείλει να επιλέξει μέσα από το ιδεολογικό της σύστημα έναν ορισμένο αριθμό ιδεών που αρμόζουν στο καινούριο μήνυμα. Ο λόγος της αποκτά συνάφεια και νομιμότητα, μόνο όταν ανάγεται στο αρχέγονο συμβολικό της σύστημα, το Ευαγγέλιο.

Η σχετική με το AIDS επιχειρηματολογία που προβάλλεται τόσο από τους Καθολικούς όσο κι από τους Ορθόδοξους εκπροσώπους, αφορά στην ιδέα της αγάπης. Ο Θεός αγαπά όλους τους ανθρώπους και δε θέλει τον πόνο και το θάνατό τους^{11, 12, 22, 23}.

Αντίθετα με την αντίληψη μιας μερίδας του κοινού και ορισμένων επίσημων θέσεων μέσα από τον εκκλησιαστικό χώρο που κρίνουν το AIDS ως «θεϊκή τιμωρία»^{2, 14}, οι εκκλησιαστικές αρχές, μη θέλοντας να δώσουν την εικόνα ενός Θεού-τιμωρού αποστασιοποιούνται από τέτοιες δηλώσεις, υποστηρίζοντας ότι ο Θεός δεν βασανίζει και δεν τιμωρεί, ούτε μισεί τους ανθρώπους^{15, 22}.

Η διαφορά που υπάρχει ως προς την ερμηνεία του AIDS δηλώνει καθαρά την ανομοιογένεια στη σκέψη και στη δράση στο εσωτερικό της Εκκλησίας. Η εικόνα της ενότητας του εκκλησιαστικού σώματος διαλύεται, παραχωρώντας τη θέση της σε μια ποικιλία μηνυμάτων τα οποία άλλωστε εγγράφονται στην ίδια τη λογική της λειτουργίας του θρησκευτικού χώρου⁶. Έτσι, η αντίληψη ότι το AIDS αποτελεί θεϊκή τιμωρία βρίσκει τις ρίζες της σ' έναν αρχαϊκό χριστιανισμό, εκφράζεται από τους πιο συντηρητικούς και δικαιώνει τις προσδοκίες ενός ορισμένου κοινού. Αρνούμενοι τη σχέση της ασθένειας με τη θεϊκή τιμωρία, οι εκκλησιαστικοί εκπρόσωποι θεωρούν το AIDS ως συνέπεια της απομάκρυνσης των ανθρώπων απ' το δρόμο του Θεού. Έτσι, το AIDS, χρεώνεται στα προσωπικά αμαρτήματα και συνεπώς στις συγκεκριμένες πράξεις των ανθρώπων που τα γεννούν^{12, 13, 15, 21, 22}.

Ωστόσο, η ιδέα της αγάπης, χρησιμοποιείται κυρίως για να υπενθυμιστούν οι αρχές του χριστιανισμού πάνω στη σεξουαλικότητα. Αυτή η τελευταία, βάζει σε άμεση σχέση το σώμα με την ψυχή, κάνοντας τα ένα αδιαχώρητο σύνολο που πληρώνεται μέσα στη μόνη επιτρεπτή ιερή ένωση, το γάμο. Ο γάμος νοείται

ως σχέση αγάπης και πίστης που δίνει πληρότητα στην ανθρωπινή ύπαρξη^{11, 12, 13, 21, 22}.

Η προβολή αυτών των αρχών, σημαίνει ότι για κάθε κατηγορία συμπεριφοράς υπάρχει ένα ιδανικό μοντέλο που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως βάση. Έτσι, η Εκκλησία, μπορεί να ασκεί κριτική στην κοινωνικό-ιστορική πραγματικότητα και συγχρόνως να προτείνει κανόνες συμπεριφοράς.

2.γ. Εκτίμηση της κατάστασης

Πλεονεκτήματα - Μειονεκτήματα

Ο τρόπος με τον οποίο ο εκκλησιαστικός λόγος εκτιμά το γενικότερο κοινωνικό πλαίσιο και αναλύει τις πράξεις και τις συμπεριφορές των ατόμων, βασίζεται στο διχοτομικό σχήμα καλό-κακό. Χαρακτηριστικές είναι οι αποδοκιμασίες ορισμένων κοινωνικών φαινομένων και η ρητή πολεμική ως προς τις αξίες και τις πρακτικές της σύγχρονης κοινωνίας.

Η ατομική συμπεριφορά

Θεωρώντας ως αιτία της εξάπλωσης του AIDS την ατομική συμπεριφορά, ο εκκλησιαστικός λόγος ασκεί έντονη κριτική στις πράξεις των ατόμων, στην εξάρτηση από τοξικές ουσίες και κύρια στις σεξουαλικές τους συνήθειες. Η τοξικομανία δεν νοείται ως ατομικό πρόβλημα, αλλά ως κοινωνικό με τραγικές ηθικές διαστάσεις. Στο σημείο αυτό δεν τίθεται θέμα αμφισβήτησης του εκκλησιαστικού λόγου, αφού όλοι αναγνωρίζουν ότι η τοξικομανία αγγίζει τις αδυναμίες του κοινωνικού συστήματος που ήρθαν στην επιφάνεια με την εμφάνιση του AIDS. Η κριτική, όμως, ασκείται εντονότερη στις σεξουαλικές συνήθειες των ατόμων.

Η σεξουαλικότητα, με τον τρόπο που τη ζει ο σημερινός άνθρωπος, υποβαθμίζεται στον εκκλησιαστικό λόγο και αντιπαράθεται στην ιδανική αντίληψη αυτής, που απαιτεί ισότιμη συμμετοχή του σώματος και της ψυχής^{11, 22}. Ουσιαστικά εμφανίζονται στο λόγο έννοιες που εδώ και πολύ καιρό συζητούνται και διαφοροποιούνται ως προς τη σημασία που τους δίνεται. Οι κληρικοί για αιώνες δίδασκαν ότι το σώμα είναι αδύναμο, είναι το όπλο που προτιμά ο σατανάς και η μόνη σχισμή απ' όπου μπορούσε να κινηθεί ένα νικηφόρο πόλεμο ενάντια στους χριστιανούς και το Θεό²⁸. Η αντίληψη αυτή του σώματος άλλαξε στις αρχές του 19ου αιώνα με την ανάπτυξη της ιατρικής που επέτρεψε να το γνωρίσουμε και να το θεραπεύσουμε καλύτερα. Έκτοτε παύει να

θεωρείται εχθρός και γίνεται διαθέσιμο για την απόλαυση. Στις ημέρες μας οι διάφοροι χειριστές της βιο-εξουσίας εξασφαλίζουν όλο και περισσότερο την κυριότητα του σώματος και των απολαύσεών του. Στο ζεύγος σώμα-ψυχή, το σώμα αποκτά σήμερα τον κυρίαρχο ρόλο, καταστρέφοντας τους πολιτισμικούς κώδικες που σχημάτισε η διδασκαλία της Εκκλησίας. Επιχειρηματολογώντας πάνω στην ανεπάρκεια της προτεραιότητας στο σώμα^{13, 22, 23}, οι εκκλησιαστικοί προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν τα όρια της αρμοδιότητάς τους.

Η κριτική τους όμως, δεν περιορίζεται στο ατομικό πεδίο, αλλά επεκτείνεται και στο κοινωνικό μέσα από τις δυσμενείς κριτικές που ασκούνται στην κοινωνική πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώθηκε από την επιστημονική και τεχνική πρόοδο. Ο εκκλησιαστικός λόγος παρουσιάζει έναν κόσμο χαοτικό, αμφίβολο, αβέβαιο. Έτσι ο ίδιος εμφανίζεται ως ο θρίαμβος της ουσίας πάνω στη μη-ουσία. Από την άλλη πλευρά, ο μοντερνισμός παρουσιάζει ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την παραγωγή ενός τέτοιου λόγου. Οι εξελίξεις και οι αλλαγές που γίνονται στον κοινωνικό χώρο αγγίζουν άμεσα τις σχέσεις των ανθρώπων, την οργάνωση της κοινωνίας, τις αξίες. Η επιστροφή του θρησκευτικού συναισθήματος, που αποδεικνύεται με την εμφάνιση καινούριων θρησκευτικών κινήματων, δείχνει ότι η ανθρωπότητα ακολουθεί με δυσκολία την εξέλιξη. Με την αντίδραση στην αβεβαιότητα και τη διαφθορά, τα κινήματα αυτά λειτουργούν ως διέξοδος στην κρίση του μοντερνισμού¹⁰.

Η πρώτη εικόνα που δημιουργείται με την ανάλυση αυτή, είναι ότι το αντικείμενο της διαμάχης (ανάμεσα στην Εκκλησία και τους ανταγωνιστές της στην «αγορά» των συμβολικών αγαθών), αφορά στην ίδρυση ενός νέου τύπου κοινωνίας. Ουσιαστικά όμως, πρόκειται για τη θέση που θ' αντιστοιχεί στην Εκκλησία και τους εκπροσώπους της σ' αυτή την κοινωνία. Η σεξουαλικότητα γίνεται ο κύριος άξονας για τον προσανατολισμό της προσωπικής συνείδησης. Ο έλεγχός της σημαίνει τη ρύθμιση ενός μεγάλου μέρους της λειτουργίας της κοινωνίας που μέχρι τον 18ο αιώνα ανήκε στο θρησκευτικό χώρο. Αργότερα, το Κράτος άρχισε να επεμβαίνει όλο και περισσότερο, αν και η αρχή του διαχωρισμού εδραίωσε την Εκκλησία στον ιδιωτικό τομέα και το Κράτος στο δημόσιο. Με την εμφάνιση του AIDS το έδαφος αναταράσσεται εκ νέου.

Η συμπεριφορά της Πολιτείας

Το AIDS είναι μια ιδιωτική ασθένεια, που όμως οι συνέπειές της την κάνουν δημόσια. Ο χειρισμός της ανήκει στην πολιτική και περνάει μέσα από την τροποποίηση της ατομικής συμπεριφοράς. Απαιτείται, λοιπόν, η σύμπραξη των ατόμων που γίνεται εφικτή με την ευαισθητοποίησή τους. Έτσι και σύμφωνα με τις οδηγίες της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, οι κυβερνήσεις άρχισαν ενημερωτικές εκστρατείες, με κεντρικό άξονα την προώθηση της χρήσης του ανδρικού προφυλακτικού. Οι εισηγήσεις των εκκλησιαστικών αρχών αντιτίθενται, στο σύνολό τους, στη χρήση του προφυλακτικού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία απορρίπτει τα προτεινόμενα προληπτικά μέτρα και θεωρεί την ενημερωτική εκστρατεία «ελλιπή, προκλητική και ασαφή»²². Η προσπάθεια, για την Καθολική Εκκλησία, να σταματήσει η εξάπλωση του AIDS με τη χρήση προφυλακτικού είναι «όχι μόνο ελάχιστα αξιόπιστη από τεχνικής πλευράς, αλλά πάνω απ' όλα ηθικά απαράδεκτη»¹⁶.

Ο εκκλησιαστικός λόγος εντάσσει τη χρήση προφυλακτικού και την αντισύλληψη μέσα στο ίδιο συλλογιστικό πλαίσιο. Σύμφωνα μ' αυτό, οι ενημερωτικές εκστρατείες υποβαθμίζουν τη σεξουαλικότητα «σε μια τεχνική και κτηνιατρική άποψη»¹⁷. Μέσα απ' αυτή την οπτική το «σημαντικό δεν είναι τόσο αν πρέπει να προσφύγουμε στο προφυλακτικό ή όχι, αλλά η ανάγκη μιας γεννικότερης εκπαίδευσης, η οποία θα ανταποκρίνεται στα χριστιανικά πρότυπα», υπογραμμίζουν κατ' επανάληψη οι θεωρητικοί της Εκκλησίας^{12, 13, 17, 19, 20, 21, 22}.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα μέτρα που παίρνει η Πολιτεία, νομιμοποιώντας τον ιατρικό λόγο, δεν είναι τίποτε άλλο παρά επιβάρυνση της παρούσας κατάστασης. Αν όμως, η θέση αυτή αποτέλεσε την κυρίαρχη στους κόλπους της Εκκλησίας, αξίζει να παρατηρηθεί ότι, μετά από δημοσκοπήσεις που έδειξαν την αποδοκimasία του κοινού για την αυστηρότητα της τοποθέτησης, η Καθολική Εκκλησία υιοθέτησε μια πιο ήπια στάση, σύμφωνα με την οποία τώρα πια η χρήση του προφυλακτικού είναι ηθικά αποδεκτή στο όνομα του «λιγότερου κακού»¹⁸.

Μέσα απ' αυτές τις εκφράσεις, υπονοείται η αναγνώριση ενός μέσου πρόληψης, που η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας εκτιμά ως το μόνο αποτελεσματικό για να σταματήσει την εξάπλωση του AIDS. Παρατηρείται συνεπώς μια ανομοιογένεια στις τοποθετήσεις των εκπροσώπων της Καθολικής Εκκλησίας. Παρόλο που βρίσκονται στο ίδιο θεσμικό πλαίσιο, οι κληρικοί έχουν τη δυνατότητα να τροποποιήσουν την ιδεολογική παραγωγή της Εκκλη-

θεωρείται εχθρός και γίνεται διαθέσιμο για την απόλαυση. Στις ημέρες μας οι διάφοροι χειριστές της βιο-εξουσίας εξασφαλίζουν όλο και περισσότερο την κυριότητα του σώματος και των απολαύσεών του. Στο ζεύγος σώμα-ψυχή, το σώμα αποκτά σήμερα τον κυρίαρχο ρόλο, καταστρέφοντας τους πολιτισμικούς κώδικες που σχημάτισε η διδασκαλία της Εκκλησίας. Επιχειρηματολογώντας πάνω στην ανεπάρκεια της προτεραιότητας στο σώμα^{13, 22, 23}, οι εκκλησιαστικοί προσπαθούν να επαναπροσδιορίσουν τα όρια της αρμοδιότητάς τους.

Η κριτική τους όμως, δεν περιορίζεται στο ατομικό πεδίο, αλλά επεκτείνεται και στο κοινωνικό μέσα από τις δυσμενείς κριτικές που ασκούνται στην κοινωνική πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώθηκε από την επιστημονική και τεχνική πρόοδο. Ο εκκλησιαστικός λόγος παρουσιάζει έναν κόσμο χαστικό, αμφίβολο, αβέβαιο. Έτσι ο ίδιος εμφανίζεται ως ο θρίαμβος της ουσίας πάνω στη μη-ουσία. Από την άλλη πλευρά, ο μοντερνισμός παρουσιάζει ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την παραγωγή ενός τέτοιου λόγου. Οι εξελίξεις και οι αλλαγές που γίνονται στον κοινωνικό χώρο αγγίζουν άμεσα τις σχέσεις των ανθρώπων, την οργάνωση της κοινωνίας, τις αξίες. Η επιστροφή του θρησκευτικού συναισθήματος, που αποδεικνύεται με την εμφάνιση καινούριων θρησκευτικών κινήματων, δείχνει ότι η ανθρωπότητα ακολουθεί με δυσκολία την εξέλιξη. Με την αντίδραση στην αβεβαιότητα και τη διαφθορά, τα κινήματα αυτά λειτουργούν ως διεξοδος στην κρίση του μοντερνισμού¹⁰.

Η πρώτη εικόνα που δημιουργείται με την ανάλυση αυτή, είναι ότι το αντικείμενο της διαμάχης (ανάμεσα στην Εκκλησία και τους ανταγωνιστές της στην «αγορά» των συμβολικών αγαθών), αφορά στην ίδρυση ενός νέου τύπου κοινωνίας. Ουσιαστικά όμως, πρόκειται για τη θέση που θ' αντιστοιχεί στην Εκκλησία και τους εκπροσώπους της σ' αυτή την κοινωνία. Η σεξουαλικότητα γίνεται ο κύριος άξονας για τον προσανατολισμό της προσωπικής συνείδησης. Ο έλεγχός της σημαίνει τη ρύθμιση ενός μεγάλου μέρους της λειτουργίας της κοινωνίας που μέχρι τον 18ο αιώνα ανήκε στο θρησκευτικό χώρο. Αργότερα, το Κράτος άρχισε να επεμβαίνει όλο και περισσότερο, αν και η αρχή του διαχωρισμού εδραίωσε την Εκκλησία στον ιδιωτικό τομέα και το Κράτος στο δημόσιο. Με την εμφάνιση του AIDS το έδαφος αναταράσσεται εκ νέου.

Η συμπεριφορά της Πολιτείας

Το AIDS είναι μια ιδιωτική ασθένεια, που όμως οι συνέπειές της την κάνουν δημόσια. Ο χειρισμός της ανήκει στην πολιτική και περνάει μέσα από την τροποποίηση της ατομικής συμπεριφοράς. Απαιτείται, λοιπόν, η σύμπραξη των ατόμων που γίνεται εφικτή με την ευαισθητοποίησή τους. Έτσι και σύμφωνα με τις οδηγίες της Παγκόσμιας Οργάνωσης Υγείας, οι κυβερνήσεις άρχισαν ενημερωτικές εκστρατείες, με κεντρικό άξονα την προώθηση της χρήσης του ανδρικού προφυλακτικού. Οι εισηγήσεις των εκκλησιαστικών αρχών αντιτίθενται, στο σύνολό τους, στη χρήση του προφυλακτικού. Η Ορθόδοξη Εκκλησία απορρίπτει τα προτεινόμενα προληπτικά μέτρα και θεωρεί την ενημερωτική εκστρατεία «ελλιπή, προκλητική και ασαφή»²². Η προσπάθεια, για την Καθολική Εκκλησία, να σταματήσει η εξάπλωση του AIDS με τη χρήση προφυλακτικού είναι «όχι μόνο ελάχιστα αξιόπιστη από τεχνικής πλευράς, αλλά πάνω απ' όλα ηθικά απαράδεκτη»¹⁶.

Ο εκκλησιαστικός λόγος εντάσσει τη χρήση προφυλακτικού και την αντισύλληψη μέσα στο ίδιο συλλογιστικό πλαίσιο. Σύμφωνα μ' αυτό, οι ενημερωτικές εκστρατείες υποβαθμίζουν τη σεξουαλικότητα «σε μια τεχνική και κτηνιατρική άποψη»¹⁷. Μέσα απ' αυτή την οπτική το «σημαντικό δεν είναι τόσο αν πρέπει να προσφύγουμε στο προφυλακτικό ή όχι, αλλά η ανάγκη μιας γενικότερης εκπαίδευσης, η οποία θα ανταποκρίνεται στα χριστιανικά πρότυπα», υπογραμμίζουν κατ' επανάληψη οι θεωρητικοί της Εκκλησίας^{12, 13, 17, 19, 20, 21, 22}.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, τα μέτρα που παίρνει η Πολιτεία, νομιμοποιώντας τον ιατρικό λόγο, δεν είναι τίποτε άλλο παρά επιβάρυνση της παρούσας κατάστασης. Αν όμως, η θέση αυτή αποτέλεσε την κυρίαρχη στους κόλπους της Εκκλησίας, αξίζει να παρατηρηθεί ότι, μετά από δημοσκοπήσεις που έδειξαν την αποδοκιμασία του κοινού για την αυστηρότητα της τοποθέτησης, η Καθολική Εκκλησία υιοθέτησε μια πιο ήπια στάση, σύμφωνα με την οποία τώρα πια η χρήση του προφυλακτικού είναι ηθικά αποδεκτή στο όνομα του «λιγότερου κακού»¹⁸.

Μέσα απ' αυτές τις εκφράσεις, υπονοείται η αναγνώριση ενός μέσου πρόληψης, που η Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας εκτιμά ως το μόνο αποτελεσματικό για να σταματήσει την εξάπλωση του AIDS. Παρατηρείται συνεπώς μια ανομοιογένεια στις τοποθετήσεις των εκπροσώπων της Καθολικής Εκκλησίας. Παρόλο που βρίσκονται στο ίδιο θεσμικό πλαίσιο, οι κληρικοί έχουν τη δυνατότητα να τροποποιήσουν την ιδεολογική παραγωγή της Εκκλη-

σίας για να προσαρμόσουν το μήνυμα στην κοινωνική ζήτηση. Η εναρμόνιση αυτή γίνεται σε σχέση με τις διαθέσεις των εκκλησιαστικών και τις προσδοκίες του κοινού, το οποίο (κοινό) αναγνωρίζεται και ικανοποιείται μέσα από τις διαφορετικές απόψεις^{27, 29}.

Ας υπογραμμιστεί ωστόσο, ότι οι διαφορές μπορούν να εκφράζονται μόνο στο σημείο που δεν απειλούν την ομαλή λειτουργία και τη συνάφεια της Εκκλησίας. Έτσι, ο Επίσκοπος Gaillois που αντιτάχθηκε στον επίσημο λόγο και πήρε πολύ γρήγορα θέση υπέρ της χρήσης του προφυλακτικού, κινδύνεψε με αφορισμό από το Βατικανό³⁰.

Τελικά, η αλλαγή στο μήνυμα της Καθολικής Εκκλησίας όσον αφορά στη χρήση του προφυλακτικού, μπορεί να θεωρηθεί ως μια υποχώρηση που αποσκοπεί στην ικανοποίηση του κοινού. Η ουσιαστική όμως διαμάχη που κρύβεται πίσω από το θέμα της χρήσης ή μη του προφυλακτικού, αφορά στον έλεγχο της σεξουαλικότητας, της ιδιωτικής, δηλαδή, ζωής των ατόμων. Η διαμάχη αυτή έχει τις ρίζες της στο διαχωρισμό ακόμα του Κράτους από την Εκκλησία. Μέχρι εκείνη τη στιγμή τον έλεγχο της ιδιωτικής ζωής των ατόμων κατείχε αποκλειστικά η Εκκλησία. Σιγά-σιγά όμως, η κοινωνία άρχισε ν' αναπτύσσει όλο και περισσότερους μηχανισμούς, προορισμένους να ελέγξουν την ατομική συμπεριφορά. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων, αναπτύχθηκε μια σειρά κοινωνικών μέτρων που σε τελική ανάλυση φιλτράρουν τη σεξουαλικότητα των πολιτών (οικογενειακός προγραμματισμός κ.ά.)³¹.

Σήμερα, ο έλεγχος της αναπαραγωγής και της σεξουαλικότητας τίθεται πολύ πιο έντονα με το AIDS. Η επιδημία αυτή παρουσιάζεται ως παράγοντας αποσταθεροποίησης απ' τη στιγμή που αποδιοργανώνει ριζικά τη δημόσια ζωή³². Ο χειρισμός της από το Κράτος έγκειται στη διευθέτηση της ιδιωτικής συμπεριφοράς, δηλαδή των συγκεκριμένων, καθημερινών πρακτικών του καθενός. Η πολιτεία σεβόμενη από τη μία τις ατομικές πρακτικές, εισχωρεί από την άλλη όλο και περισσότερο μέσα στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής. Ως εγγυητής της τάξης και της δημόσιας υγιεινής έχει, σε σχέση με την Εκκλησία, ένα σημαντικό πλεονέκτημα: όλη τη θεσμική υπεροπλία για τον έλεγχο της δημόσιας σφαίρας: τα Υπουργεία Υγείας, Παιδείας, Εσωτερικών και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης.

Με τον τρόπο που το Κράτος χειρίστηκε την επιδημία του AIDS, με τις εκστρατείες ευαισθητοποίησης και ενημέρωσης, έφερε στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας υποθέσεις, που μέχρι

τώρα ήταν αυστηρά ιδιωτικές. Πρόκειται για την ανακατάταξη των σχέσεων μεταξύ του ιδιωτικού και δημόσιου χώρου.

Όπως υποστηρίζει ο J. Habermas³³, σήμερα στη Δύση ζούμε τη διαφθορά και την αποσύνθεση του δημόσιου χώρου και παρευρισκόμαστε στον «επανα-φεουδαρχισμό» της κοινωνίας (μη διαφοροποίηση ανάμεσα σε δημόσιο και ιδιωτικό). Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχουν στην πραγματικότητα διαφωνίες ούτε συζητήσεις και ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται και στη συνέχεια «πωλούνται» στο δημόσιο χώρο. Παράλληλα ο ιδιωτικός χώρος γίνεται ημι-δημόσιος. Τα ιδιωτικά προβλήματα εκτίθενται όλο και περισσότερο κάτω από τους προβολείς του δημόσιου χώρου.

Το Κράτος, για ν' αντιμετωπίσει το AIDS και να εξασφαλίσει μια αποτελεσματική επικοινωνία με το κοινό, ωθήθηκε στη παραδοχή μιας κάποιας ελευθερίας των ηθών. Η πρόληψη, μέσα από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, απαιτεί παραδόξως αυτήν την επίσημη ελευθερία των ηθών. Ταυτόχρονα, οι αυστηρά ιδιωτικές υποθέσεις –οι αντισυλληπτικές τεχνικές, η σεξουαλικότητα, η ελευθεριότητα των σχέσεων– γίνονται το αντικείμενο μιας δημόσιας αναγνώρισης. Στην ιδιοποίηση από το Κράτος των προβλημάτων που αγγίζουν τα ήθη, την ηθική και την ιδιωτική ζωή των ατόμων, η Εκκλησία δεν μπόρεσε παρά ν' αντιδράσει και να τοποθετηθεί, για ν' αντισταθεί σ' αυτό που εκείνη αντιλαμβάνεται ως απόπειρα αποσταθεροποίησης της θέσης που καταλαμβάνει στον κοινωνικό χώρο.

2.δ. Λύσεις που προτείνει η Εκκλησία για το AIDS

Κανόνες συμπεριφοράς

Οι λύσεις που προτείνει η Εκκλησία για το πρόβλημα του AIDS αγγίζουν από τη μια τη σεξουαλική ηθική και από την άλλη μια γενικότερη ηθική. Στην πρώτη περίπτωση πρόκειται για συγκεκριμένους κανόνες που, σύμφωνα με τον εκκλησιαστικό λόγο, αποτελούν και τη μοναδική λύση για την αναστολή της εξάπλωσης του ιού. Οι κανόνες αυτοί αφορούν στο γάμο και στην αποχή από τη σεξουαλική πράξη^{11, 12, 13, 15, 22, 23}.

Με τα επιχειρήματα που χρησιμοποιεί η Εκκλησία ως λύσεις για το πρόβλημα του AIDS, προστατεύει τα συμφέροντά της στην ιδιωτική ζωή των ατόμων. Ωστόσο, οι προτάσεις της μπορούν να χαρακτηριστούν κοινότυπες και ξεπερασμένες. Οι αρχές της σεξουαλικής ηθικής που υποστηρίζονται είναι ίδιες μ' αυτές είκοσι αιώνες πριν, παρόλο που τα σημερινά προβλήματα επιβάλλουν

μια διαφορετική αντιμετώπιση των καταστάσεων (δηλαδή σήμερα επιβάλλεται η χρήση του προφυλακτικού). Το γεγονός αυτό θέτει το πρόβλημα της κοινωνικής αποτελεσματικότητας του εκκλησιαστικού λόγου και των πιθανοτήτων που έχει να γίνει αποδεκτός.

Αν όμως ληφθεί υπόψη η κρίση που περνά η Εκκλησία σήμερα¹⁰, η αποδοχή των προτεινόμενων κανόνων θα έλυσε τα προβλήματα που βάζουν σε αμφισβήτηση την ύπαρξη του κλήρου και κατά συνέπεια τη δύναμη της Εκκλησίας. Η υπεράσπιση της παραδοσιακής ηθικής της οικογένειας, υποστηρίζει ο Bourdieu, εξασφαλίζει στην Εκκλησία την ύπαρξη της, στο μέτρο που εξαρτάται από την χριστιανική οικογένεια για την αναπαραγωγή του ιερατικού σώματος και της λαϊκής πελατείας της²⁷.

Ένα δεύτερο πεδίο όπου η Εκκλησία προτείνει κανόνες, αφορά στη συμπεριφορά των ατόμων και της πολιτείας γενικότερα απέναντι στους φορείς του AIDS. Οι αξίες που υπαγορεύουν την υιοθέτηση ενός συγκεκριμένου τρόπου δράσης, απορρέουν από την ηθική αρχή «ο Θεός είναι αγάπη» και έχουν να κάνουν με την αδελφικότητα, την αλληλεγγύη και το σεβασμό. Οι προτάσεις των εκκλησιαστικών αρχών αγγίζουν όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής: οικονομία, εκπαίδευση, τοπική αυτοδιοίκηση, ιατρική. Επίσης, οι ίδιες οι Εκκλησίες, καλούνται να δράσουν, είτε αυτόνομα, είτε σε συνεργασία με το Κράτος για να εξασφαλιστεί η προστασία των προσβεβλημένων και η επίλυση του προβλήματος του AIDS^{12, 13, 22}.

Επιμύθιο

Ο εκκλησιαστικός λόγος είναι παραδοσιακός, χαρακτηρίζεται δηλαδή από καθιερωμένες αρχές και αντιλήψεις για τα θέματα που άπτονται του AIDS. Δεν θα έπρεπε όμως να θεωρηθεί η αδιαλλαξία αυτή ως προσήλωση στο παρελθόν, αλλά ως στρατηγική της Εκκλησίας, αποβλέπουσα στην επανακατάκτηση του κόσμου, που ξεφεύγει σταδιακά από τον έλεγχό της. Ο λόγος της ως προς το AIDS εκφράζει ένα μέσο αξιοποίησης και επικύρωσης της θέσης της μέσα στον κοινωνικό χώρο.

Σημειώσεις

1. Chummeck N., «Le SIDA: un révélateur social», *Actions et Recherches*, 1988, 3: 33-39.
2. Χλιαουτάκης Ι., «Κρίσεις και Στάσεις των κατοίκων Δ. Αττικής ως προς το ΣΕΑΑ», *Εκλογή κοινωνικών θεμάτων*, 1989, 81: 27-35.
3. Χλιαουτάκης Ι., «Κοινωνιολογική προσέγγιση των στάσεων των κατοίκων της Δ. Αττικής απέναντι στο ΣΕΑΑ και στους προσβεβλημένους», *Επιθεώρηση ΕΚΚΕ*, 1990, 77:148-171.
4. Χλιαουτάκης Ι., Γουσογούνης Ν., Δαρβίρη Χρ., «Κοινωνιολογική μελέτη της κοινωνικής αποδοχής των προσβεβλημένων από το ΣΕΑΑ», *Ελ. Επιθ. Δερμ. Αφρ.*, 1990, 3: 244-249.
5. Παπασευαγγέλου Γ., *Τι νέα για το AIDS?*, 3ο Πανελλήνιο Συνέδριο AIDS, Μάρτιος 1991, Αθήνα.
6. Bourdieu P., «Genèse et structure du champ religieux», *Revue Française de Sociologie*, 1971, vol. XII, no 3.
7. Sobel A., «Mutations viro-induites et adaptatives du savoir-faire médical», *Actions et Recherches*, 1988, 3: 87-98.
8. Weber M., *Économie et Société*, T.I., Plon, Paris, 1970.
9. Baudrillard J., *La société de consommation*, Folio, Paris, 1970.
10. Leger D., *Vers un nouveau christianisme?*, Cerf, Paris, 1986.
11. Déclaration de la commission sociale de l' épiscopat français, *Le SIDA: de la peur à la solidarité*, Documentation Catholique, 23/06/1987.
12. Déclaration de l' épiscopat Belge, *SIDA*, Service Catholique Français de Presse et d' Information (S.N.O.P.), no 666, 1987.
13. Déclaration du bureau administratif de la conférence Catholique des États Unis, *SIDA aux multiples visages: une reponse selon l' Évangile*, Documentation Catholique no 1958, 1987.
14. Cardinal Siri, «Archevêques de Genes (Italy)», *Le Monde*, 24/06/88.
15. *Compte-rendu du Week-End à Grenoble*, Institut Catholique de Lyon, 1989.
16. «Observatore romano», *Le Monde*, 8/11/88.
17. Thevenot X., *SIDA: Rumeurs et faits*, Clerf, 1988.
18. Cardinal Decourtay, *Le Monde*, 13/12/1988.
19. Déclaration du Comité permanent de la Conférence Épiscopal de l' Irlande, *À propos du SIDA*, rendu publique le 12/1/187.
20. Document du Comité exécutif du Conseil Decumenique des Églises Reykjavik; rendu publique le 26/11/87, publiée par le bulletin d' information protestant no 1033.
21. Μητροπολίτης Φωκίδος Αθηναγόρας, «Η άποψη της Εκκλησίας για το AIDS», ανάτυπο του περιοδικού *Εκκλησία*, Αθήνα 1990.
22. Αρχιμ. Ιερόθεος Βλάχος, *Η θεολογική πλευρά του προβλήματος του AIDS*, Ανατολικά τομ. Α, εκδ. Ιερά Μονή γενεθλίου της Θεοτόκου, 1989.
23. Κοτταρίδης Δ.Σ., *Η απειλή του AIDS*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας, Αθήνα, 1987.
24. Foucault M., *L' ordre du discours*, Gallimard, Paris 1969.

25. Maingueneau D., *Initiation aux méthodes de l' analyse du discours*, Hachette, Paris, 1976.
26. Habermas J., *La technique et la science comme idéologie*, Gallimard, Paris, 1973.
27. Bourdieu P., «La Sainte Famille», *Actes de la recherche en sciences sociales*, no 44-45, Nov. 1985.
28. Duby G., *Les 3 ordres ou l' imaginaire du féodalisme*, VRF, Paris, 1981.
29. Bourdieu P., «Une interpretation de la théorie de la religion selon Max Weber», *Archives européennes de Sociologie*, XII, 1971.
30. *Le Monde* du 20/06/1987.
31. Foucault M., *La volonté de savoir*, Gallimard, Paris, 1976.
32. Bauchard J., «Le Sida: une maladie d' Etat», *Actions et Recherches*, 1988, 3: 7-14.
33. Habermas J., *L' espace publique*, Payot, Paris, 1986.

